

Motylewicz, Jerzy

"Russkij gorod (Problemy gorodoobrazowanija)", pod red. W. L. Janina, Moskwa 1980 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 74/1, 166-169

1983

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Szerokie rozumienie pojęcia *charivari* — nieporządek obrzędowy jako usankcjonowanie lub nagana dla nieporządku społecznego — wydobywa w nim na pierwszy plan ośmieszenie i ostracyzm, w ślad za E. P. Thompsonem. Dotyczy to różnych sytuacji, które wspólnota traktuje jako naruszenie norm i na które odreagowuje inwersją symboliczną. Poza językiem symboli — hałasu, masek, pseudo-przemówień, podarków — dostrzec należy funkcję głęboką, zależną od struktury danego społeczeństwa, tak jak Clifford Geertz pod tekstem walki kogutów na Bali doszukiwał się *deep play*. *Charivari* jawi się wówczas jako instytucja ochrony świata uporządkowanego — w relacjach między mężczyzną a kobietą, jednostką a grupą, społeczeństwem a władzą. Wymaga to jednak ukierunkowania interpretacji, w zależności od przypadku, w stronę demografii, obyczajów dziedziczenia, charakteru rodziny, grup wieku, wspólnoty wiejskiej, stosunków między miastem a wsią, grupy lokalnej w mieście i na wsi, uczestnictwa wsi w życiu politycznym. *Charivari* jawi się jak rytuał polisemiczny.

Akta paryskiej konferencji są książką ciekawą, to pewne. Jest w niej kilka artykułów znakomych. Luksus edytorski zdaje się jednak przerastać zawartość treściową. Pewne zniecierpliwienie czytelnika budzi werbalizm interpretacji i objętość powtórzeń. Powtarzają się po kilka razy te same teksty (np. opis Thiersa), powtarzają się te same interpretacje i hipotezy pod różnymi piórami. Protokoły z dyskusji nie pozwalają odtworzyć wokół jakich interpretacji i hipotez wytworzał się *consensus*, jakie pytania można uznać za rozwiązane, jakie stają przed badaczami przyszłymi. Wspomniane na wstępie rozprawy Natalie Davis i E. P. Thompsona stanowią nadal, również po opublikowaniu tego tomu, najważniejsze próby historyczno-etnologicznej interpretacji fenomenu *charivari*. Może jednak wynika to z logiki postępu nauki — i przyszłe badania ukażą zapładniające znaczenie sesji paryskiej.

Bronisław Geremek

Russkij gorod (Problemy gorodoobrazowanija), pod red. W. L. Janina, wydruk 3, Izdatielstwo Moskowskogo Uniwersitietia, Moskwa 1980, s. 268, il. 62.

Od początku lat siedemdziesiątych w historiografii radzieckiej poświęconej dziejom miast można zauważyć odejście od dawnych sztywnych schematów metodologicznych. Wyrazem tego jest szersze spojrzenie na miasto i obserwowanie go przez pryzmat złożonych procesów, obejmujących całokształt jego rozwoju. W centrum uwagi historyków radzieckich — oprócz problemów ekonomicznych — znalazły się szeroko rozumiane zagadnienia z dziedziny życia społecznego, politycznego, a także kultury i demografii. Tendencje te wystąpiły najpełniej w seryjnym wydawnictwie pt. „*Russkij gorod*”. Zadaniem wydawców było — jak wynika ze wstępu — publikowanie prac z różnych dziedzin nauki dotyczących problemów miejskich i prześledzenie procesów urbanizacyjnych oraz różnych aspektów rozwoju życia miejskiego.

Artykuły zeszytu trzeciego dotyczą zagadnień metodologicznych i efektów badań szczegółowych. Zeszyt ten stanowi jakby syntezę dwóch poprzednich — pierwszy poświęcony był wyłącznie metodologii, a drugi badaniom szczegółowym¹.

Z siedmiu artykułów historyka miast doby średniowiecza i czasów nowożytnych zainteresują dwa: pierwszy N. I. Golikowa dotyczy struktury rosyjskiego kupiectwa w drugiej połowie XVII i pierwszej ćwierci XVIII wieku, drugi W. W. Karłowa jest próbą odpowiedzi na pytanie o pojęcie wczesnofeudalnego mia-

¹ *Russkij gorod*, wydruk 1, Moskwa 1976; wydruk 2, Moskwa 1979.

sta i jego typów w radzieckiej historiografii. W tym to bowiem czasie handel odgrywał przodującą rolę w gospodarce państwa rosyjskiego i osiągnął taki stopień rozwoju, który umożliwił ukształtowanie się wszechrosyjskiego rynku. Jedną z zasadniczych cech rosyjskiego handlu był mały w nim udział kupców posiadających wielkie kapitały i dysponujących środkami transportu. Zdaniem autorki powodów tego szukać należy w rozległości terytorialnej Rosji, utrudniającej rozwój wielkiego handlu. Trzeba jednak zwrócić uwagę na zbyt jednostronne potraktowanie przyczyn tego zjawiska. Wiemy bowiem, że dla kupców XVII i XVIII w. większe przestrzenie nie stanowiły już zasadniczej przeszkody w rozwijaniu dalekosiężnego handlu, mimo wielu niedogodności i niebezpieczeństw z nim związanych. Odpowiednia organizacja handlu, oparcie się na licznych faktoriach, pozwalało na prowadzenie wymiany nawet międzykontynentalnej. Pomięła również autorka wykazany już w literaturze historycznej niedorozwój gospodarczo-społeczny państwa rosyjskiego w tym czasie, słabość procesów urbanizacyjnych, rosnącą agraryzację gospodarki i w końcu, pozostające w związku z powyższym, niekorzystne relacje między naturalnymi czynnikami regulacji rynku, tj. podażą i popytem. Z tych to powodów zasadniczym stymulatorem obrotu pieniężnego byli kupcy o średnich kapitałach, a w znacznym stopniu i małych, nie wychodzących w kontaktach handlowych poza region. Taki układ sił w handlu powodował zaangażowanie w nim dużej liczby ludzi, a towar przechodził przez wiele rąk. W przedziale czasowym przyjętym w pracy stan kupiecki stanowił 30% ludności miast i 0,9% ludności Rosji. Analizując termin „kupiec” autorka bezkrytycznie przyjmuje, że pod tym określeniem może występować rzemieślnik lub chłop sprzedający swój towar.

Kupcy różnili się między sobą objętością przechodzącego przez ich ręce towaru oraz zasięgiem kontaktów handlowych. W oparciu o te kryteria dzieli kupców na bogatych, którzy opierali wymianę w znacznym zakresie międzynarodową na umowie i hurcie oraz kupców drobnych handlujących w sąsiednich miastach. Różnice między tymi grupami wyrażały się w wielkości sklepów, wysokości stopy życiowej, ilości i jakości towarów, a także wystawności rytuału pogrzebowego. Dalej dokonuje autorka przeglądu udziału poszczególnych grup społecznych w nabywaniu przedmiotów wymiany. Stwierdza, że na terenie zachodniej Rosji prawie 80% siły nabywczej reprezentowali przedmieszczanie, blisko 13% chłopci i około 8% służba.

Rozwój handlu wyrażał się w ukształtowaniu tzw. wędrujących targów (w polskiej literaturze historycznej jego odpowiednikiem jest system ciągów targowych).

W zakończeniu N. B. Golikow zauważa, że badania nad strukturą kupiectwa prowadzą do wyjaśnienia specyfiki rozwoju stanów w feudalnej Rosji. Wsuwa również następujące problemy badawcze: wyłanianie się kupiectwa z różnych innych grup; ocena jego roli w operacjach kapitałowych; charakter handlowych kontaktów asortymentowych.

Praca W. Karłowa, jest dość szczegółowym przeglądem stanu badań rosyjskiej i radzieckiej historiografii w zakresie średniowiecznego miasta, a głównie analizy samego pojęcia miasta i wyróżnienia jego określonych typów. Z wywodów autora wynika, iż historycy radzieccy zajmujący się problematyką miejską, przyjęli na ogół pragmatyczną postawę badawczą, wychodząc już w założeniach od definicji miasta jako zjawiska społecznego. Zasadniczy natomiast spór między nimi dotyczył kryteriów będących wyróżnikiem miejskości osady. Jako podstawowe wyeksponowano następujące kryteria: występowanie w źródłach określenia „miasto” oraz rzemieślniczo-handlowy i administracyjno-wojskowy charakter osady. Ich zdaniem drogą do wyróżnienia istotnych cech miasta jest wytyczenie granicy oddzielającej ukształtowane miasto od podgrodzowego osadnictwa.

Okazało się to jednak niemożliwe z powodu braku przekazów źródłowych, jak i większych osiągnięć badawczych w dziedzinie archeologii. Konsekwencją tego jest brak możliwości przedstawienia miasta jako zjawiska historycznego i wyjaśnienia, dlaczego nie wszystkie osady mające niektóre cechy miejskie, rozwinęły się w miasta.

Wieloznaczność pojęcia: wczesnośredniowieczne miasto, skonkretyzowana została przez M. N. Tichomirowa, B. D. Grekowa, B. A. Rybakowa, M. G. Rabinowicza i A. M. Sacharowa. Przyjęli oni jako dominujące następujące wyróżniki miasta: Tichomirow — rolnictwo i rzemiosło, Grekow — handel i przemysł, Rybakow — obronność, funkcje administracyjne i kultowe, Sacharow — wszystkie wcześniej wymienione czynniki. Wszyscy wspomniani skłaniali się jednak ku podkreśleniu niepośledniej wśród nich roli rzemiosła i handlu. Jedynie M. G. Rabinowicz stanął na stanowisku wielości czynników kształtujących życie miejskie. Wyłączenie w badaniach jednego z nich odbija się ujemnie na zrozumieniu całości problematyki. Podstawowe znaczenie przypisuje jednak przesłankom ekonomicznym, warunkującym rozwój innych funkcji.

W polemice z uprzednio prezentowanymi poglądami W. W. Karłow przedstawił własną koncepcję pojęcia wczesnofeudalnego miasta. Formułuje on mianowicie tezę, iż miasto tej epoki było wielofunkcyjną osiadłością odpowiadającą rozlicznym potrzebom feudalnego społeczeństwa. Przyjmuje za niezbędne następujące funkcje miast: rzemieślniczo-handlową, polityczno-administracyjną oraz kulturalną i religijną. Interesujące jest stwierdzenie autora, iż w latopisach nazywano miastami te osady, w których proces kształtowania się funkcji miejskich dopiero się zaczął.

Drugi szeroko omówiony w pracy problem dotyczy klasyfikacji miast. Rozpatrywany był on przez historyków radzieckich przeważnie w aspekcie genetycznym. Przyjęli oni, że pierwsze większe ruskie grody, powstałe między VII i X wiekiem, były politycznymi, ekonomicznymi, a także kulturalnymi i religijnymi centrami większych terytorialnych związków całej Rusi. Następny etap formowania się ruskich miast umiejscowiony został w okresie od XI do XIII wieku. Według szacunku M. N. Tichomirowa, powstało w tym czasie do 300 grodowych centrów. Powstanie tych grodów związane było ze wzrostem liczby księstw, w których tworzone nowe wołosne centra grodowe i cały system mniejszych grodów. Nie bez wpływu — zdaniem autora — był to rozwój uprawy ziemi i wzrost znaczenia rzemiosła, a także proces feudalizacji całokształtu zjawisk ekonomiczno-politycznych. Grody te, będące ośrodkami administracyjnymi, miały jednak różnoraki rodowód. Mogły bowiem powstać z pierwotnych grodzisk, osad wiejskich i obronnych.

W okresie walk między książętami, na granicach księstw, powstawały obronne twierdze. Niektóre z nich stały się wołosnymi, wojskowymi, administracyjnymi, rzemieślniczo-handlowymi centrami dla otaczającego je terenu. Miasta stały się ostoją domeny książęcej. Rodowód tego typu miast związany był ściśle z początkami rozwoju feudalizmu. Analiza rozmieszczenia grodów pozwala na stwierdzenie, że ich typy występowały w niektórych księstwach, a inne na obszarze całej Rusi.

Pozostałe artykuły zamieszczone w recenzowanym tomie mają mniejsze walory poznawcze.

Miastom współczesnym poświęcił swoje prace L. F. Żydkowa i W. G. Głuszkowa. Intencją L. F. Żydkowej („K woprosu o rozwitii goroda Dubny”) było określenie charakterystycznych cech oraz etapów w rozwoju miasta Dubnej pod Moskwą. Autorka pokazuje, jak z niewielkiego miasteczka akademickiego ukształtowało się wielofunkcyjne, nowoczesne miasto, w którym jednak, w dal-

szym ciągu, podstawową siłą miastotwórczą są zinstytucjonalizowane ośrodki różnych dziedzin życia.

W. G. Głuszkowa w artykule „Demografическая характеристика городов подмосковья 1950—1970-х годов” przedstawiła wyniki swoich badań nad najbardziej typowymi zjawiskami demograficznymi podmoskiewskich miast. Wynika z nich, że najszybsze tempo wzrostu demograficznego wystąpiło w miastach o liczbie ludności 50—100 tys. i ponad 100 tys., najsłabiej zaś rozwijały się miasta małe liczące 5—20 tys. mieszkańców.

Interesujące, choć mało precyzyjne spostrzeżenia, zawiera artykuł dwóch czeskich historyków Jana Kozaka i Józefa Poliseńskiego („Изображения городов СССР в иконографическом атласе *Civitates Orbis Terrarum*”). Badania nad tym ikonograficznym przekazem z przełomu XVI i XVII wieku, prowadzone były już od dawna, mimo to jednak wiele problemów pozostaje otwartych. Dotyczy to między innymi wiarygodności przekazanych obrazów miast.

Artykuł W. L. Janina („Чертёж Палмквиста и его место в истории новгородских фортификаций”) zawiera przekonywająco przeprowadzoną krytykę wiarygodności i chronologii tzw. planu Palmquista. Panowało bowiem w nauce przekonanie, że dołączony do sprawozdania szwedzkiego wojskowego agenta Eryka Palmquista, wysłanego do Nowogrodu wraz z poselstwem Gustawa Oxenstierny w latach 1673—1674, plan Nowogrodu był również jego dziełem. Autor konfrontując informacje zawarte w planie z innymi źródłami różnego typu oraz wynikami badań archeologicznych, wykazuje wiarygodność źródła, skłaniając się jednak ku tezie, że był to znacznie wcześniej sporządzony projekt przyszłej fortyfikacji miasta, a nie stan aktualny systemu obronnego twierdzy.

Blisko połowę tomu zajmuje praca W. W. Kirillowa, traktująca o architekturze i budownictwie podmoskiewskich miast od XIV wieku do 1917 roku. Autor omawia rozwój budowy podmoskiewskich miast w pięciu przekrojach chronologicznych: pierwszy okres obejmował epokę feudalizmu (XIV—XVII w); drugi (pierwsza połowa XVIII w) przypadł na czasy Piotra I i rozkwit baroku w architekturze; trzeci etap (koniec XVII w.) charakteryzował się architekturą wczesnoklasycystyczną; czwarty okres (pierwsza połowa XIX w.) przyniósł gruntowną przebudowę miast w stylu pełnego klasycyzmu i empiru; okres piąty (druga połowa XIX w. i początek XX w.) to czasy rozwoju kapitalizmu i budownictwa eklektycznego i modernistycznego.

Książkę zamyka słownik moskiewskich budowniczych z XVIII—XIX wieku (Ż — Ka), będący kontynuacją z dwóch poprzednich zeszytów wydawnictwa. Zawiera krótkie informacje o osiągnięciach zawodowych najwybitniejszych architektów i budowniczych Moskwy. Opublikowane do tej pory hasła opracował M. W. Dżakonow.

Jerzy Motylewicz

Henryk Barycz, *Z zaścianka na Parnas. Drogi kulturalnego rozwoju Jana Kochanowskiego i jego rodu*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981, s. 398, ilustr.

Zasłużony historyk krakowski starszego pokolenia (debiut w 1923 r.) ogłosił w 1981 r. dwie książki: „Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego” i pozycję recenzowaną. Książka o Kochanowskich zawiera 11 szkiców, w tym 4 przedrukowane, przerobione lub streszczone z dawnych wydawnictw autora (s. 59—156 i 220—